

ФОЛКЛОРИСТИКА

ЛАТЕРАЛЬНЕ МИСЛЕННЯ ТРІКСТЕРА У ФОЛЬКЛОРНИХ КАЗКАХ- АНЕКДОТАХ ПРО ПОШЕХОНЦІВ

Ірина Василівна Грищенко

Annotation: The article is devoted to the study of trickster's stunting as display of lateral thinking in Ukrainian folklore tale-story about poshekhonets. Non-standard approaches gave him profit.

Key words: Lateral thinking, folklore tale-story, ethic, trickster, poshekhonets.

Особливу, як тематичну, так і композиційну, групу складають казки та анекдоти, в яких у ролі дурнів виступають представники іншої етнічної групи.

Характерною рисою народної прози, в якій діють «пошехонці», є локальний колорит. Фольклорні тексти цієї групи становлять цілком своєрідну і специфічну за змістом та емоційним забарвленням групу текстів. Вони охоплюють життєві ситуації і з гумором відображають особливості етнопсихології: кожна етнічна група від початку свого виникнення прагне до самовідмежування, відокремлення від інших етнічних груп. Порівнюючи своє і чуже, люди виділяють значимі подібності і відмінності і надають їм емоційну оцінку. У цьому значенні усе своє визнається нормою, і все чуже на побутовому рівні отримує критичну оцінку як дивне, недоцільне, перебільшене, небезпечне, смішне і т.д. (Карасик, Прохвачева, Зубкова, Грабарова 2005: 5). Глузуючи з представників інших етносів, їхніх представників намагаються змалювати дивними, аморальними істотами; у давні часи «чужих» з одного боку зображали слабкими, а з іншого – наділяли уявною негативною силою, магічними здібностями.

Традиція піддавати висміюванню іноетнічних сусідів сягає корінням у сиву давнину. «До казок про дурних обивателів входять давньокласичні про абдеритів, беотійців і сі донців, французькі про дурних обивателів Рюо, німецькі про вендів, шільдбюргерів,

лаллендбюргерів, болгарські про стоблевців, кабальські про Бені-Дженів, англійські про готемітів, великоруські про пошехонців, малоруські про литвинів, жидів і циганів, грузинські про окрибців та ін.» (Сумцов 1898: 4). М. Шахнович, досліджуючи міжнародний масив казок-анекдотів про іногородців, відзначає, що героями текстів цієї групи є «мешканці якогось певного, реально існуючого місця: села, міста або провінції. У болгар – габровці, у німців – шильдбюргери, у шведів – мешканці містечка Седерталь поблизу Стокгольма; у Фінляндії героями подібних казок були жителі Хяме, у росіян – пошехонці.» (Шахнович 2010). Варто виділити два основні типи поділу нерозумних народів: 1) іноетнічна та 2) внутрішньо етнічна – всередині народу виділяються мешканці якоїсь території, за якими і закріплюється наявність специфічних якостей характеру або поведінки. На думку М. Сумцова «територіальне закріплення надає багатьом вигадкам таке оманливе історичне забарвлення, що не лише довірливий натовп сприймає їх за чисту монету, але і люди науки ставилися до них іноді доволі довірливо і занесли їх до підручників як історичні факти» (Сумцов 1898: 6).

Є. Мелетинський у казках про «нерозумних» мешканців певної місцини у першу чергу відзначає порушення елементарних законів логіки. «Їх алогічні абсурдні дії іноді призводять до руйнівних наслідків, але головний акцент робиться на самій природі дурнів, яка ілюструється їхніми вчинками, а не на перипетії сюжету.» (Мелетинский 1991).

Багато присвячено розвідок іноетнічним «пошехонцям» (І. Березайський, М. Сумцов, М. Красиков, О. Стоколос-Ворончук та ін.), менше звертали науковці увагу на їхніх опонентів – тих, хто «допомагає» вчиняти глупі вчинки. Є. Мелетинський визначає два види глупоти: «активна» і «пасивна» – «тобто навіювання простакам, які з легкістю вірять усіляким небилицям, які говорять їм крутій. У прийнятій емпіричній класифікації уже до розділів про дурнів і пришелепкуватих потрапили анекдоти з крутійським та шахрайським елементом» (Мелетинский 1991). Варто до висновків Е. Мелетинського додати випадки навіювання іноетнічним простакам різноманітних шляхів до здійснення дурних вчинків власними «авторитетними» особами: *«Купили москалі церкву. Стали вони думати-гадати, як церкву пирилизти туди, куди їм треба. От вони пішли до Ваньки-бувалого за совітом. Ванька їй каже: / -Как разорім церковь, то ми ейо не сложим потому, што ана кірпіишна. А вот сделаем так: насыпем гороху по дороге і близь церкви, потом і будем верьовками церковь тянуть, вот ана по горошку і папалзьот. <...> Водились-водились, а толку нима, і Ванька-бувалий ніяк ни догадайця, отчого церква з міста ни рушайця.»* (Грищенко 2009: 82).

Казкові блазні, веселі шахраї, дурисвіти, крутії та ін. своїми витівками подібні

до трікстера. За висновками С. Адоньєвої, «трікстер – це міфологічний персонаж: шахрай, блазень і великий бешкетник (зазвичай, розпусник та ненажера). Уперше цю універсальну фігуру виділив Пол Радін у своїй книзі про культуру північноамериканських індіанців. Пізніше «трікстера» уже як термін позичив Юнг. Трікстер – це, наприклад, хитра Лисиця у чарівних казках, хитрий солдат у казці про кашу із сокири. Це будь-який дурисвіт, який дурить, видаючи бажане за дійсне, перебільшуючи свої можливості, блефуючи, підмінюючи поняття і т.д.» (Адоньєва 2006). Досліджуючи походження архетиповий сюжетів, Е. Мелетинський зазначає, що у побутовій казці місце чарівних сил займає власний розум героя і його доля, у казці про тварин та анекдотичній казці розвивається архетип трікстера, який тріумфуючий над простаками і дурнями (Мелетинський 1994).

Розглянувши дії і поведінку блазня-трікстера, вирізняється нестандартність у його поведінці, логіці. Сучасні дослідники відзначають наявність нешаблонного – латерального мислення в арсеналі мислення людини. Цей термін Едвард де Боно увів до наукового вжитку 1967 р. на позначення нестандартного «нелінійного», креативного мислення. За Е. де Боно, латеральне мислення – «специфічний процес обробки інформації, який спрямований на зміну існуючої стереотипної моделі сприйняття навколишньої дійсності, групування вихідних елементів у самих незвичних сполученнях та створення нових альтернативних варіантів рішення певної проблеми. При латеральному мисленні інформація використовується для зміни існуючої схеми, моделі.» (Пивоварова).

Е. де Боно вважає, що нешаблонне, латеральне мислення не є якоюсь новою магічною формулою, а всього-на-всього іншим і більш творчим способом використання розуму (Боно). Підтвердженням цієї думки може бути анекдот-казка, записана І. Манжурою наприкінці ХІХ ст.: *«Найшли циган з мужиком сало та м'ясо, та й заспорили, кому що: / -Давай, – каже циган, – хто скаже одним словом: сало і м'ясо – того все й буде. / Чоловік думав, думав: / -Та, що, – каже, – так і буде м'ясо і сало. / -Е, ні, – каже циган, – м'ясало. / Та й забрав.»* (Грищенко 2009: 69). Як бачимо, нестандартність мислення принесла циганові винагороду.

Я. Бистрін, аналізуючи явище мегаломанії по відношенню до народної культури, вказував, що у цей комплекс уявлень незмінно входять такі явища, як «націоналізація» Бога та деїфікація народу <...> І тому незмінно виникає уявлення про те, що у кожного народу є свій Бог, який є його покровителем, і у цьому контексті «свій» Бог завжди виявляється наймогутнішим (Белова 2006: 76). У казках-анекдотах зустрічаємо поділ: наш бог, німецький бог, московський бог, жидівський, хлистунський бог, хлистунська богородиця тощо. І, звичайно,

ж фольклорна традиція демонструє змагання: чий бог старший (тобто, сильніший), впливовіший і т.д., намагаючись при цьому принизити божественного покровителя опонента. Наприклад, німець, намагаючись принизити «нашого» Бога, сказав, що звуки грому: *«то наш Бог сів верхи на вашого та й іде»* (Грищенко 2009: 55). Проте використання нестандартного підходу дозволило сформулювати відповідь: *«Та так йому й треба: нихай з д...ем не з'язуїцьця»* (Грищенко 2009: 55).

У своїх роботах Е. де Боно термін «проблема» використовує на позначення невідповідності «між тим, що людина має, і тим, чого вона хоче; це ситуація, яка потребує вирішення. Вона може зводитись до необхідності чогось уникнути, чогось досягнути, від чогось позбавитись, розібратися у своїх прихованих бажаннях і т.ін.» (Пивоварова). Науковець виділяє три типи проблем, проте, ми не будемо загострювати увагу на розгляді усіх типів, а зосередимося лише на другому типі – «проблеми, для вирішення яких потрібна не додаткова інформація, а лише перегрупування вже існуючої» (Пивоварова). Яскравими прикладами цього типу вирішення проблеми, на наш погляд, є казки-анекдоти з сюжетом $1626 = AA * 2100$ кращого сну: наявної їжі: *«паляничку: как бы на одного – так довільно, а как на двух – так мало»* (Грищенко 2009: 86), *«как двум нельзя быть сытыми одною курицею»* (Грищенко 2009: 87) у 1) Хохла і Москаля, 2) Руського і Татарина, 3) Цигана і Мужика було недостатньо, то вони вирішили, що харчі дістануться тому, кому кращий сон насниться. І хоча Москалеві наснилося, що *«-Ах, брат, мне снилось, что прилетело до меня два ангела, да как взяли меня на крыльишки, да понесли меня аж до Бога, а Боженька дал мне золотую постель, а я на ней спал»* (Грищенко 2009: 86), Татариніві *«-Ах, русский, хорош я сон видел: будто меня взяли на небо; я видел на небе много духов: как там хорошо!»* (Грищенко 2009: 88), Циганіві *«-Мне снилось, будто бы я с святым Петром лошадами менялся, а Божая мать вареники да яичницу нам подавала»* (Грищенко 2009: 89) та *«-Мне снилось, – говорит он, – будто я иду, и вижу лестницу, я полез по ней, долез до неба и увидел Бога, который ужинал и говорил мне: «Иди, цыган, ужинать!» Я пошел и поужинал»* (Грищенко 2009: 90) все ж реальна їжа діставалася попутникові з яскраво вираженим латеральним мисленням. І для вирішення проблеми скористалися перегрупуванням наявної інформації: *«А хахол и говорит ему: / -А я увидел, как тебя ангелы понесли ждал, ждал да подумал, что тебя не будет, да взял паляничку и съел»* (Грищенко 2009: 86), *«-Ну, – говорит русский, – а я видел, как тебя взяли на небо, подумал, что ты оттуда не веротишься, да и съел курицу-то»* (Грищенко 2009: 88), *«-А я смотрел, смотрел – вы едите, а меня не зовет, так я взял поросю и съел»* (Грищенко 2009: 89), *«-А мне снилось, – говорит мужик, – вижу я, что ты с*

Богом ужинаешь, взял я встал да поросенка и съел» (Грищенко 2009: 90) тощо.

Трікстерські витівки казкового блазня задовольняють його матеріальні потреби (отримання вигоди, майна іноетнічного «пошехонця»). Завдяки нестандартному підходові, чоловікові вдалося *«похмелитись, та ба – ні за віщо, а набор жиди не дадут. Ходить він собі по шинку та все міркує, як би йому схитрувати, щоб обдурить жида-шинкаря»* (Грищенко 2009: 50); циган випив запропоновану горілку, дотримавшись умови: *«-Що ж, паночку: яка перва, така и друга, така и третя. / Захотали тогда мужики и пан. А пан говорит: / -Ну теперь, братцы, пейте: не похвалили, не погудили водку»* (Грищенко 2009: 90).

Казки-анекдоти, в яких фігурують різноетнічні представники, демонструють застосування латерального мислення трікстером для досягнення своєї мети. Попри прагнення заволодіти майном простак, домінуючою метою все ж є висміювання іноетнічного опонента, виставлення у неприглядному світлі, скориставшись незнанням, довірливістю, або й просто глупотою.

Література:

Адоньева 2006: Адоньева, С. Б. Фольклористика: филология и не только. Программа обязательная и произвольная. – В: Журнал Санкт-Петербургский университет. № 20 (3743), 31 октября 2006. <<http://www.spbumag.nw.ru/2006/20/11.shtml>> останнє відвідання 15.09.2012.

Белова 2006: Белова, О. В. Этнические стереотипы по данным языка и народной культуры славян (этнолингвистическое исследование): Дисс... докт. филол. наук: 10.02.03 – славянские языки / Российская Академия Наук. Институт славяноведения. Москва, 2006. 264.

Боно: Боно де Э. Использование латерального мышления. <<http://www.galactic.org.ua/Biblio/lm2.htm>> останнє відвідання 15.09.2012.

Грищенко 2009: Міжетнічні стосунки в українських народних казках / Упор., під. текстів, вст. стаття, прим., словн. Грищенко І. Київ, 2009.

Карасик, Прохвачева, Зубкова, Грабарова 2005: Карасик, В. И., Прохвачева, О. Г., Зубкова, Я. В., Грабарова, Э. В. Иная ментальность. Москва, 2005. 352.

Мелетинский 1991: Мелетинский Е. Сказка-анекдот в системе фольклорных жанров. Москва. 1991. [htm](#)> останнє відвідання 15.09.2012.

Мелетинский 1994: Мелетинский, Е. М. Аналитическая психология и происхождение архетипических сюжетов – В: Бессознательное. Сборник. Новочеркасск, 1994 [4.htm](#)> останнє відвідання 15.09.2012.

Пивоварова Пивоварова, О. В. Латеральне мислення та методи його розвитку. <<http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=66&c=1506>> останнє відвідання 15.09.2012.

Сумцов 1898: Сумцов, Н. Разыскания в области анекдотической литературы. Анекдоты о

глупцах. Харьков. 1898. 200.

Шахнович 2010: Шахнович М. Медный лоб пошехонцев и золотая маковка Ивана Великого. Москва, 2010. [html](#)▶ останнє відвідання 15.09.2012.

Інформація про автора:

Ірина Василівна Грищенко – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри фольклористики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

E-mail: hryschenko_i@ukr.net